

Grade de „arhaicitate” în lexicul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare

de

LUMINIȚA BOTOȘINEANU

1. Localism arhaic și arhaism local. Delimitări conceptuale

Eticheta de „arhaic” (și ne referim aici exclusiv la arhaismele lexicale) se poate atașa cuvintelor și sensurilor care reflectă stadii mai vechi din dezvoltarea unui idiom, aflate în contrast cu norma și/ sau cu uzul actuale¹. Astfel formulată, definiția se aplică atât din perspectiva normei și a uzului literar, cât și din aceea a normei dialectale (inevitabil implicită)² și a uzului corespunzător acesteia. Problema arhaismului lexical are așadar, la nivel dialectal, același fundament teoretic ca și la nivelul limbii literare, însă, în mod logic, inventarele de lexic arhaic nu vor coincide la cele două niveluri ale limbii.

Pe de altă parte, există posibilitatea ca un cuvânt (sau un sens) să fie arhaic și în același timp local, în sensul că anumite fapte revoluate, specifice epocilor anterioare din evoluția limbii, s-au putut păstra în graiurile populare. Faptul, remarcat de mulți specialiști, a primit interpretări diferite: dacă G. Istrate³ este de părere că, în acest caz, ar fi indicat să vorbim pur și simplu despre regionalisme, iar nu despre arhaisme, P. Zugun⁴ le numește istorisme (și le definește ca „fapte de limbă comune atât limbii vechi, cât și limbii populare și regionale”), distingându-le de arhaismele propriu-zise. Diferențele de interpretare sînt date de perspectiva de abordare – reprezentată în primul caz de limbă în ansamblul ei, iar în al doilea de limba literară. În ceea ce ne privește, vom lua ca reper limba literară, din perspectiva căreia un fapt de limbă este arhaic în măsura în care el nu se *mai* regăsește în sistemul (norma, uzul) acesteia. Dacă respectiva realitate lingvistică continuă să funcționeze, chiar marginal (la nivel dialectal), fiind așadar actuală, ea nu mai poate fi catalogată drept „arhaică”, ci doar cu caracter „local”. Ajungem astfel la sintagma *localism arhaic*, concept delimitat din perspectivă supraregională și lipsit de relevanță pentru varietățile teritoriale în interiorul cărora funcționează, cu mai multă sau mai puțină vitalitate. O sumă variabilă (cu cât mai importantă sub aspect cantitativ, cu atât mai favorabilă) de condiții lingvistice și extralingvistice (regiuni izolate geografic, închise influențelor, conservatorismul vorbitorilor⁵, nivelul scăzut de dezvoltare socio-economică, ocupații tradiționale ale vorbitorilor, impactul redus al limbii literare) converg pentru a favoriza conservarea, în anumite arii, a unor forme dispărute din alte graiuri sau din limba literară.

În al treilea rînd, trebuie să remarcăm faptul că, în afara localismelor arhaice, forme care supraviețuiesc în anumite graiuri (în special în ariile laterale sau în cele izolate) (vezi

¹ Cf. *Enciclopedia* (s.v. *arhaism*).

² Dacă norma reprezintă „tot ceea ce este de uzaj comun și curent într-o comunitate lingvistică” (J. Dubois et al., 1994, s.v. *norme*), atunci la nivelul oricărei unități diatopice poate fi decelat un sistem de reguli (nescrise, decurgînd din utilizarea codului) la care vorbitorii se raportează. Existența unei norme orale opuse celei scrise a fost semnalată de B. Cazacu încă din 1966 (p. 29) și readusă în discuție de către M. Vulpe (1980, p. 8). Pentru ideea de normă implicită, vezi și E. Coseriu (1995, p. 58).

³ 1984, p. 133-141.

⁴ 2000, p. 182-183.

⁵ „Spiritul particularist” (fr. *l'esprit de clocher*) despre care vorbea F. de Saussure (1998, p. 208-210), prin opoziție cu „forța *intercourse*”.

infra, 2.1), există la nivel regional cuvinte și structuri lexicale învechite sau chiar arhaice (ce-i drept, foarte dificil de inventariat) care, întrucît nu au fost niciodată selectate de limba literară, avînd o circulație limitată la o arie relativ restrînsă, nu pot fi socotite drept arhaisme ale acesteia (vezi *infra*, 2.2). Le vom numi *arhaisme locale* și le vom concepe ca pe o altă subclasă a arhaismelor, alături de localismele arhaice. Aceste fapte, absolut irelevante pentru limba literară, putînd fi definite exclusiv la nivelul unității diatopice pe care o caracterizează, au reținut prea puțin atenția specialiștilor.

Deosebirile între cele două categorii de fapte arhaice rezultă din tabelul de mai jos.

Perspectivă	localisme arhaice	arhaisme locale
Regională	–	[– general] [– actual] [± normat]
Supraregională	[– general] [± actual] [– normat]	–

Trăsăturile distinctive ale localismelor arhaice și ale arhaismelor locale

În conformitate cu trăsăturile limbii literare actuale, localismul arhaic poate fi definit drept [– general], [± actual] și [– normat]:

- [– general] pentru că nu apare în toate varietățile limbii,
- [± actual] pentru că se regăsește totuși în cel puțin una dintre unitățile ei diatopice și
- [– normat] întrucît norma, care într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat îl conținea, l-a eliminat.

Arhaismul local permite și el categorizarea după aceleași criterii. Funcționînd la nivelul unui grai văzut ca realitate în sine, pentru arhaismul local se dovedesc relevante următoarele trăsături: [– general], [– actual] și [± normat]. Dacă primele două se referă la uz (deci la un domeniu prin excelență instabil), ultima privește norma (implicită a graiului, din perspectiva căreia anumite fapte de limbă mai sînt încă „valabile”, deși nu mai primesc girul uzului, fiind astfel condamnate să cadă în desuetudine, dacă nu au și făcut-o deja.

Se impune astfel o ierarhizare a arhaismelor locale (ca, de altfel, a oricăror arhaisme definite ca atare), de la elementele *complet ieșite din uz* (și dispărute din normă) la cele doar *învechite* (prezente în normă și funcționînd, marginal, în vorbirea indivizilor mai conservatori), iar elementele în funcție de care stabilim limita între aceste două subclase sînt furnizate de anumite semne „patologice”⁶ pe care le vom analiza *infra*. Pentru a ilustra această distincție ne bazăm pe materialul faptic cules de noi în timpul unor anchete directe în zona investigată (în perioada iunie-august 1997, respectiv iulie-august 2001), citatul fiind de fiecare dată însoțit de sigla informatorului (care atașează abrevierii punctului de anchetă⁷ un număr de ordine, începînd cu 1, alocat informatorului principal).

2. Actualizare și decodare. Ilustrări din graiul de pe valea superioară a Someșului Mare

Elementele fundamentale de care trebuie să se țină seama pentru a face operațională

⁶ Pentru principiile patologiei (între care coliziunea omonimică și atracția paronimică, vezi *infra*, 2, g, h) și ale terapauticii în evoluția cuvintelor și a formelor, vezi J. Gilliéron (1919).

⁷ LI = Lunca Ilvei; IMA = Ilva Mare; MI = Măgura Ilvei; PI = Poiana Ilvei; L = Leșu, IMi = Ilva Mică; Ș = Șant; Ro = Rodna; M = Maieru; SB = Sîngeorz-Băi; F = Feldru; N = Nepos; Re = Rebrîșoara.

- ‘șchiop, debil (fizic)’ este explicat de F1 (care susține că, deși nu se mai află în circulație, termenul îi este familiar) prin ‘(om) singur’; despre (a) *leșui* ‘(a) pîndi’, Ro1 mărturisește că nu îi cunoaște sensul exact, dar intuiește că [*leșui* /d/șt/ cîn stai /nu/ /t/ înt-o /lo/ /d/], în vreme ce IMA2 îl explică prin ‘a se ascunde’; LI3 vorbește despre [*poi* /d/ /ha cotîrso/ /3/] (pentru Poiana cu Tîrsoci);
- g) atracția paronimică, termenii vechi (a căror legătură cu semnificația s-a pierdut) fiind asimilați altora, cu formă fonetică asemănătoare⁹; astfel, cînd am încercat să obținem sensul cuvîntului *vintré*, IMA1 ne-a corectat: [*ve* /t/ /t/ /e! ai /ve /t/ /t/ /e bu /t/ /ă /] (a avea *vetre bună* ‘a avea un bun simț al orientării’);
- h) coliziunea omonimică dintre două cuvinte cu aceeași formă, unul (cel mai puțin susținut de aportul limbii literare, cel mai asaltat de sinonime literare etc.) fiind condamnat să dispară: *leș* ‘polonez’ (termenul mai cunoscut) și *leș* ‘pîndă’ (termenul mai puțin cunoscut, care va fi eliminat)¹⁰.

Conștientizate (a, b) sau nu (c-h) de vorbitori, aceste simptome sînt cu atît mai concludente cu cît se asociază într-un număr mai mare pentru unul și același cuvînt. Prezentate aici în mod ierarhizat, de la cele mai puțin importante la cele mai severe, aceste mărci pot servi la diagnosticarea stadiului în care se află un termen/ sens susceptibil de a fi învechit sau arhaic. Cauzele acestei stări de fapt țin fie de dispariția termenilor o dată cu realitățile extralingvistice corespondente, care nu mai sînt de actualitate (*birău* ‘primar’, *căsarăș* ‘casier’, *hardău* ‘paznic la pădure’ etc.), fie de instalarea unor fenomene de polimorfism¹¹ ca urmare a pătrunderii în varietatea lingvistică avută de vedere a unor termeni sinonimi, mai vii, mai puternici (eventual susținuți de prestigiul limbii literare și/ sau de o familie lexicală dezvoltată etc.).

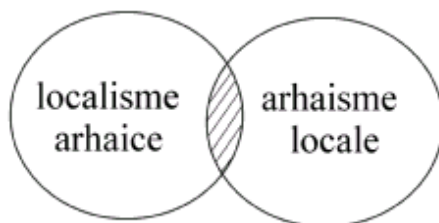
Coroborînd grila de analiză astfel delimitată cu schema trăsăturilor distinctive (vezi *supra*, I, tabelul), vor rezulta în mod evident două serii de arhaisme: localismul arhaic și arhaismul local, cu inventare evident diferite, care se pot intersecta doar în zona arhaismului (să-i spunem) cu caracter general¹²:

⁹ Din efortul de a elimina caracterul nemotivat al semnului (cf. A. Meillet, 1948, p. 138).

¹⁰ În unele „subarii” ale spațiului de care ne ocupăm, primul cuvînt cîștigase bătălia cu cel de-al doilea încă de pe la începutul secolului XX. Astfel, la G. Galan (1906, p. 8, notă) găsim o evidentă confuzie între cei doi termeni atunci cînd, explicînd toponimul *Piatra Leșului*, preotul I. Slăvoacă (editorul monografiei) glosează fără rezerve (reproducem textul întocmai, cu punctuația originală): „Piatra Leșului spunea fostul notariu Lupșai cumcă are numirea de acolo, că pe timpul, cînd Leșii (Poloniei) erau tributari la Turci, aveau în tot anul să deie anumit număr de capete de șoimi. Deci veniau Leșii *la vînat* [subl. n.] de șoimi la piatra aceasta, unde spun vecinii, că și acum ar fi”. Faptul că în încercarea de a motiva toponimul se face trimitere la vînătoare (vezi sublinierea), implicînd la ideea de pîndă, poate indica un transfer semantic.

¹¹ Vezi G. Tuailleon (1976, p. 79-82).

¹² În fapt, zona comună, de interferență, se definește prin aceea că arhaismele limbii literare, care se prelungesc în anumite arii conservatoare, ar putea să fie receptate ca învechite chiar la acest nivel. De exemplu, termenul *păcura*, al cărui sens este cunoscut în toate punctele ariei, este folosit *păcure* /t/ /d/ /t/ /t/ (IMA3), și exclusiv de către generația în vîrstă: *nu /t/ /a moșn /d/ /t/ /i/ mai /t/ /ic păcură /t/ /am /t/ /șă /t/ /șe mai /t/ /mul /t/ /șoba /t/ / (L3).*

(Precizăm că vom adopta drept sistem de referință limba literară, respectiv graiul de pe valea Someșului Mare, pe care îl considerăm conservator.)

2.1. Localisme arhaice

În această categorie intră cuvinte, sintagme, sensuri, care apar în dicționare cu precizarea „învechit și regional” sau chiar numai „arhaic” (în ultimul caz considerându-se, în absența unor atestări relevante, că avem de-a face cu elemente care și-au încheiat existența în limbă¹³). O asemenea distincție presupune că autorii respectivelor lucrări lexicografice sînt de părere că faptele avute în vedere, care au făcut parte din lexicul limbii vechi, fie sînt vestigii ale acestor etape mai vechi (în primul caz), fie au dispărut din limbă (în al doilea caz).

Vom trece în revistă în cele ce urmează o parte dintre cele mai reprezentative localisme arhaice, fără a ne propune însă o analiză exhaustivă a acestei categorii de fapte. Identificarea și comentarea termenilor s-a făcut cu respectarea principiilor formulate de P. Zugun¹⁴, îndeosebi a celei referitoare la „dubla citare a aceluiași fapt de limbă, o citare din textele de limbă actuale, și altă citare din limba veche”. Ilustrările din limba actuală se sprijină pe materialul cules în anchetele de teren menționate *supra*.

a, *prep.* 1. (Indică un raport local) La. 2. (Indică un raport final) După. ◊ (Precedînd pron. *ce*, în enunțuri interogative) De ce, pentru ce?

Din punct de vedere etimologic, *a* este descendentul prepoziției latinești *ad* (DA, CADE, CDER, Scriban), al cărei sens principal era cel local, însă sensul final este și el etimologic; dicționarele și glosarele îl consemnează, cu specificația „învechit și regional” (DA) sau numai „învechit” (TDRG, CDER), mai ales marcînd un raport final (TDRG, CV II, Lex.reg. II, TDG-BN; cf. CDER, „sens cauzal”), dar cuvîntul apare și cu sensul local (DA, Șăineanu, Pașca, TDG-BN).

Atestările din limba veche sînt numeroase, atît pentru sensul local¹⁵, cît și pentru cel final¹⁶.

Prepoziția *a*, răspîdită prin nord-estul Transilvaniei și Maramureș, se folosește îndeosebi pentru exprimarea unui raport final (ALR II sn, 6, h. 1818, p. 219: *a apă*; vezi și DA, care consemnează utilizarea finală a prepoziției în Sălaj, în contextul *a ce?*), dar și pentru marcarea unui raport local, introducînd un circumstanțial de loc (ALR II sn, 3, h.

¹³ Uneori se dovedește totuși că unele arii laterale în general – în cazul nostru graiul de pe valea superioară a Someșului Mare – conservă o serie de fapte de limbă despre care se credea că sînt dispărute.

¹⁴ 2000, p. 183.

¹⁵ „Ședzînd **a** vamă” (Dosoței, V.S., 129/2); „[...] cu cădealnița **a** mîină” (Dosoței, V.S., 12/1).

¹⁶ „I-au dus **a** ierbi” (Dosoței, V.S., 70/11), „Mearsă [...] **a** leamne” (Dosoței, V.S., 26/2), „**A** ce-l ascultaț?” (Dosoței, V.S., 30/30).

785, p. 219: *se pun a soare*; vezi și DA, unde se precizează că forma *a umeri* caracterizează Transilvania și Maramureșul).

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare conservă ambele sensuri ale prepoziției arhaice *a*, care apare atât adverbial: [*î[th]blă pi[sat a șe[are]*] (Re4), cât și adnominal: [*mere[th] în La[ta] a brî[șză]*] (LI3); [(copiii) *î[th]bl-a o[re]*] (F1); [*b[ile] să duc a mu[șt]*] (§3); [(pînza) *o pu[șm] a so[are]*] (IMa5), [(sîmbrașul) *î[ema] să ma[ng-a] brî[șză]*] (IMa3). Prepoziția *a* precedînd pronumele interogativ *ce* are tot sens final: [*apu[ș] șe s-o mai[us] la i[re]*] (M4). Prin urmare, contextele acestei prepoziții sînt încă destul de numeroase (vezi *supra*, e), ea aflîndu-se în aria anchetată de noi doar în primul stadiu al „arhaizării”: este receptată ca aparținînd vorbirii persoanelor mai în vîrstă (vezi *supra*, b).

are[te], *s.m.* 1. Berbec de prăsilă; (p. ext.) orice animal ținut pentru reproducție. 2. (fig.) Element de valoare.

DA propune pentru acest termen etimonul *aries*, **aretem* (cf. CADE, Scriban, *aries*, *arietem*; Arvinte, *St.l.Fac.*, p. 85, *aries*, *arietem*; CDER, *ăries*, *-etem*) și îl glosează cu sensul 1, propriu, s.v., cu precizarea „învechit, Banat, Oltenia, Transilvania”. Și în alte dicționare și glosare, termenul apare cu primul sens, etimologic, cu (în DLRM, „învechit”; la Șăineanu, „învechit și regional”; la Scriban, „Oltenia”) sau fără (Arvinte, *Gl.*, CADE) extensia semantică menționată la sensul 1.

Numărul relativ redus de atestări ale termenului în limba veche¹⁷ (care, conform DLRLV, avea circulație regională (Mold., Trans. de SV) nu trebuie pus pe seama faptului că *are[te]* n-ar fi caracteristic pentru vocabularul acesteia, ci poate fi explicat prin faptul că sfera semantică căreia îi aparține nu intra decît accidental în perimetrul de interes al cărturarilor de atunci.

Termenul *are[te]* este încă destul de viabil în anumite graiuri din Transilvania, Banat și Oltenia, unde conservarea lui se explică în bună parte prin realitatea concretă (păstoritul reprezintă ocupația de bază în ariile menționate). DA vorbește despre Banat ca despre o arie primară, de unde cuvîntul s-ar fi infiltrat în zonele învecinate din Oltenia și Transilvania. DLRLV îl prezintă ca fiind caracteristic limbii române vechi, astăzi cu circulație în Moldova și Transilvania.

Dovada a relativei sale vitalități în aria de care ne ocupăm, termenul *are[te]* nu numai că nu involuează, ci cunoaște chiar o dezvoltare semantică; de la sensul propriu de ‘berbec; animal de prăsilă’, prin semul¹⁸ ‘frumos, selecționat, valoros’¹⁹, s-a putut ajunge la sensul figurat de ‘element de valoare’, trimițînd la subiecți [+ umani], de obicei copii. Pe de altă parte, cuvîntul apare exclusiv în contextul verbelor *a ține* sau *a lăsa* (vezi *supra*, punctul e): [*berbe[ș]le-l țin[te] d[re] are[te] și cuco[ș]u-l țin[te] d[re] are[te]*] (§7), [*l-om lăsa[te] are[te]*] (Ro5), [*do[re]no pos țin[te] d[re] are[te]*] (pe fetița unei vecine)] (IMa1).

bănu[ie]/*vb.* Refl. A fi mîhnit, îngîndurat; a regreta.

¹⁷ „[...] aduceț lui Dumnezeu feț de areț, adecă miei” (Dosoitei, *Ps.V.*, 191); „În fruntea a tuturor areților ieși” (Cantemir, *Istoria ieroglifică*, cf. DLRLV).

¹⁸ Pentru termenul *sem*, vezi DGSL, s.v.

¹⁹ De altfel, DA, s.v., înregistrează (la Năsăud) sensul de ‘berbec *mare și frumos*’ [subl. n.].

Românescul dialectal (a) *bănu* îl continuă pe ungureșul *bánni* ‘(a) regreta’, păstrînd sensul primitiv al etimonului (DA, CADE, Scriban, DLRLV; cf. CDER *bánom* ‘regret, îmi pare rău’), în contrast cu accepția actuală din limba literară.

În secolul al XVI-lea termenul intrase deja în limbă²⁰, avea circulație regională (cu sensul menționat apărea în Moldova, Banat, Crișana, Transilvania de SV, conform DLRLV) și cunoștea sensul care astăzi se mai păstrează doar în plan dialectal²¹.

Verbul a(-și) *bănu* are o repartitie teritorială restrînsă la aria ardelenescă (CDER) și cîteva puncte din Moldova (DA) sau este circumscris doar Transilvaniei și Maramureșului (CADE), fiind din ce în ce mai rar utilizat cu sensul menționat mai sus.

În arealul Someșului Mare, cuvîntul în chestiune are încă o relativă frecvență, dar prezintă și unele mărci ale căderii sale în desuetudine: prezintă goluri în paradigmă (funcționînd aproape exclusiv la prezentul indicativului, vezi *supra*, punctul a) și „se retrage” în vorbirea generației mai în vîrstă, mai conservatoare (în ceea ce ne privește, l-am notat o singură dată, la un singur informator, L1, în vîrstă de 65 de ani; vezi *supra*, punctul b). În această ordine de idei este de menționat de asemenea că, alături de forma înregistrată mai sus, în vorbire mai apare și participiul, utilizat alături de verbul copulativ *a fi* într-o structură sinonimică (*a fi bănu* ‘a fi mîhnit’: [nu *fi* să nu și bănu *fi*], PI2), precum și substantivul *bănat*. Acesta din urmă tinde însă spre statutul de arhaism: el intră doar în construcția fixă reprezentată de imprecția *du-te-n bănat* și, mai mult, întrucît sensul său este doar aproximat de vorbitori, este dublat de un termen sinonim care tinde chiar să i se substituie: [du *te-n* jă *și-m* băna] (SB4) sau numai: [du *te-n* jă *și-m*] (LI3).

botegiu, s.f. 1. Ceremonialul religios al botezului. 2. Petrecerea de după botez.

Din punct de vedere etimologic, *botegiune* derivă din lat. pop. **baptidio*, *-ionem* (DA); CADE îl consideră a fi continuator al latinescului **baptizionem*; Scriban îl dă ca provenind din **botezăciune*, prin analogie cu *răpegiune*, *putregiune*. Lucrările lexicografice îl prezintă ca „arhaic și dialectal” (CADE, DA) „vechi” și (rar) regional, Bucovina (Scriban).

În limba veche, cuvîntul *botegiune* era, se pare, mai răspîndit (și ca frecvență, dar și din punct de vedere teritorial) decît în zilele noastre, după cum arată atestările sale relativ numeroase²².

Cuvînt rar în limba contemporană (după Scriban; CADE), *botegiune* este plasat de CADE (unde primul sens este dat ca fiind dispărut din limbă) în Bucovina, iar de DA în Bucovina și Moldova de nord.

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, *botegiune* se salvează de statutul marginal printr-o specializare (concomitentă cu o restrîngere) semantică (vezi *supra*, punctul c): [bot *te-n* jă *și-m* băna] (LI2). Totuși, aceasta nu este singura întrebuițare, unii vorbitori, dintre cei mai conservatori, avînd acces și la primul sens: [cîn să duc la bo *te-n* jă *și-m* băna] (PI1).

²⁰ Ne informează Al. Rosetti (1966, p. 328).

²¹ „De nu le va da [...] giupînesele [...], apoi să nu-și bănuască” (*Letopiseșile țării Moldovii*, III, 154/12, cf. DA), „Că-și cunoaște păcatele și-și bănuiaște de eale” (*Psaltirea* 1651, cf. DLRLV).

²² „Cu **botejune** ce eu amu mă voui boteza” (Coresi, *Tetraevanghel*, 235, cf. DA); „Și pre toți [...] cu sînta **botejune** împreunînd” (Coresi, *Carte cu învățătură*, III/9, cf. DA); „[...] svînta și mîntuitoarea **botegiuni**” (*Pravila lui Lucaci*, 216, cf. *Crestomația*, p. 115).

ciudi *vb.* Refl. 1. A se mira. 2. A se frământa, a se zbuciuma.

În privința etimonului, dicționarele propun sl.v. *čuditi* ‘a se minuna’ (DA, Scriban, CDER, s.v. *ciudă*) și atașează termenului calificativul „vechi” (Scriban), „arhaic și regional” (DA) sau îl consideră pur și simplu dispărut din limbă (CADE).

Ambele sensuri, care nu se mai păstrează în limba literară contemporană, au atestări numeroase din limba veche²³.

Aria actuală a verbului *a se ciudi* este reprezentată, conform principalelor lucrări lexicografice, de Transilvania, dar chiar și aici termenul se află într-un stadiu involutiv. Glosarele regionale și diverse alte lucrări ilustrative îl înregistrează sau îl atestă doar cu primul sens (Frâncu-Candrea; GN; Șezătoarea; Țiplea; Papahagi, 1925).

În aria studiată de noi, sensul cel mai frecvent cu care apare în vorbire (în special la vorbitorii mai conservatori; cf. *supra*, punctul b) este cel de-al doilea: [*mă tă sud* *i* // *că u* *-am pus* (acul)] (L1).

deală, *s.f.* (În expr.) *A da deală* ‘a găsi defecte, a critica’.

Originea acestui termen este sigură: la originea românescului *deală* se găsește sl.v. *dělo* (CADE)²⁴.

În privința repartiției dialectale actuale a construcției, singura formă de supraviețuire a cuvântului care avea curs în limba veche²⁵ am găsit-o în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.

Substantivul *deală* este considerat a fi dispărut din limbă (CADE), dar și în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare este arhaic, el circulând și fiind cunoscut în această arie doar în construcția stabilă citată (cf. *supra*, punctul e). Interesant rămâne semantismul cuvântului cuprins în sintagmă, care continuă unul dintre sensurile originare ale etimonului slavon, acela de ‘proces, cauză, pricină, caz, litigiu, acțiune’ (sens care se găsește și în rusă: vezi DRR, s.v. *дело*). La origine, *a da deală* va fi însemnat ‘a da în judecată, pentru o anumită pricină’, înțelesul expresiei extinzându-se treptat în afara domeniului juridic: [*nu șt* *lucra* *da cum* *ț-oi* *la i* *d* *ă*] (PI2).

De la *deală* ‘cusur’ (așa cum apare în expresia citată) s-a format adjectivul *delos* ‘exigent, pretențios, care *dă deală*’.

îndemî *vă*, *s.f.* (În expr.) *A face (cuiva) o îndemînă* ‘a face (cuiva) un serviciu, a ajuta (pe cineva)’ (adesea utilizat ironic, cu sens opus).

Substantivul *îndemînă*, centrul semantic al expresiei citate, s-a format pe teritoriul limbii române, din *în + de + mînă* (DA, CDER), iar vechimea sa nu poate fi pusă la îndoială dacă avem în vedere atestările destul de numeroase din limba veche²⁶.

²³ Pentru primul sens: „Mira-se toți și **ciudia-se**” (*Apostolul* popii Bratu, 15, cf. *Crestomația*, p. 63); „Suflete, **să nu te ciudești**” (*Cuvente den bătrîni*, II, 423, cf. DA); „Lumea de dinșii **să să ciudească**” (Dosoței, *Ps.V.*, 423). Pentru al doilea sens: „Iar Solomon mult **s-au ciudit** de aceasta” (*Hronograf*, 71, cf. M. Gaster, 1891, p. 39).

²⁴ Cît despre forma fonetică (cu diftong, ca în slava veche), explicația ne este furnizată de analiza lui G. Reichenkron cu privire la interesul pe care-l prezintă ALR pentru slavistică, în studiul recenzat de E. Petrovici (1941c, p. 124-125): în teritoriul comun de limbă slavă, formele au evoluat, pe cînd în ariile izolate, ele au rămas petrificate.

²⁵ Cuvîntul apărea în limba veche cu sensul primar de „lucru, faptă”: „[...] certarea ucigătorilor de oameni ce li să cade după **deala** lor” (*Pravila lui Vasile Lupu*, cf. CADE). Vezi, în acest sens, Al. Rosetti (1966, p. 325), care citează o atestare a termenului din Cîmpulung (Suceava), datînd de la începutul secolului al XVII-lea.

²⁶ „Facem cuiva bine vreodată sau vreo **îndemînă**” (Antim Ivireanul, *Predice*, 81, cf. DA).

Sensul de ‘favoare, înlesnire, hatîr’ al cuvîntului *îndemînă* fie lipsește din dicționare (CADE, Scriban), fie este calificat drept „învechit” (CDER, DA), așadar repartitia sa actuală este dificil de stabilit. La rîndul ei, expresia este dată ca dispărută din limbă (DA).

Dimpotrivă, în graiul de pe valea Someșului Mare, cuvîntul (cuprins exclusiv în sintagma citată, ceea ce constituie totuși un semn de „devitalizare”; cf. *supra*, punctul e) nu este deloc marginal: [*d[ə] gîn[ə] c[ə]-m fa[se] mn[iv] vo-ndămînă*] (IMa2). Dovadă stă și faptul că de la substantivul *îndemînă*, care are aportul semantic fundamental în expresia menționată, s-a format (și continuă să se utilizeze frecvent) adjectivul *îndemînos*, -oasă, care are sensul de ‘amabil, serviabil’ (deseori utilizat ironic, cu sens opus), adjectiv pe care nu l-am găsit notat în nici un dicționar sau glosar regional: [*atîta-i[ə] și e[sta] d[ə]-ndămînó[ə]*] (IMi3).

leş, s.n. 1. Loc de pîndă. 2. Pîndă, acțiunea de a pîndi.

Din punct de vedere etimologic, *leş* este descendentul magh. *les* ‘pîndă’ (Scriban, Tamás, DLRLV).

Cuvîntul *leş* și familia sa lexicală sînt consemnate în LB (forma cu *a* protetic), în DA (forma etimologică), CADE (forma cu *a* protetic, considerată dispărută din limbă), Scriban (ambele forme, sensul etimologic primind atributul „vechi”), în DL I (ambele forme).

Numeroasele atestări din limba veche (unde substantivul apărea, regional, în Moldova și Banat, verbul fiind înregistrat și în Transilvania de SV, conform DLRLV) ale acestei familii de cuvinte nu fac decît să întărească ideea că, în trecut, cuvîntul cunoștea o mare răspîndire²⁷.

Cuvîntul *leş* și-a pierdut aproape cu totul vitalitatea de care se bucura în aria de peste munți într-o perioadă nu foarte îndepărtată, după cum o dovedesc atestările relativ recente din literatură (I. Agârbiceanu, de exemplu²⁸), dar și familia sa lexicală destul de bine reprezentată: *a leșui, leșuire, leșuitór*.

Singurele forme cunoscute pe cursul superior al Someșului Mare sînt *leş* și *a leșui*, fără proteza lui *a*, dar trebuie să remarcăm că întreaga familie lexicală (pe care am putut-o pune în evidență doar prin întrebări directe, IMa3, Ș1 și M3 fiind singurii informatori absolut siguri de existența cuvîntelor respective și de sensul lor) este „devitalizată”. Astfel, se pierde legătura între semnificat și semnificat (Ro1 aproximează sensul lui *a leșui*, vezi *supra*, punctul f), cuvîntul *leş* fiind confundat adesea cu omonimele sale (vezi *supra*, punctul h).

Este de remarcat, de asemenea, că termenul pe care îl avem în vedere continuă să supraviețuiască într-o serie de nume topice (*Valea Leșului, Piatra Leșului, Leșu Ilvei, Leșu-Luncă*).

păcura, s.m. Cioban.

Descendent al lat. *pecorarius*, care avea același sens (DLR, Scriban, CADE, CDER), cuvîntul atestă, pentru ariile în care se păstrează, continuitatea păstoritului ca ocupație de bază a locuitorilor. Dicționarele îl înregistrează cu precizarea „vechi” (Scriban) sau „învechit și regional” (DLR) și consemnează supraviețuiri ale termenului în aria transilvăneană (CDER), mai ales în zonele montane (CADE).

²⁷ „Ereticii lui Navot [...] puși în leș la strîmtori” (Dosoței, VS, cf. DLRLV). Tot la Dosoței (în *Ps.v.*) apare atît verbul (*a*)*leșui* (p. 77, 375), cît și substantivele *leșuitură* „pîndă” (p. 395) și *leșnic* „ascunzătoare” (p. 77, 383): „Ca leu în ogradă ascuns leșuiește” (p. 77).

²⁸ Vezi G. Istrate (1981, p. 61); a se vedea și idem (1980, p. 228).

Numărul scăzut de atestări ale termenului pentru limba veche nu trebuie să ne ducă la concluzia că el ar fi de dată recentă²⁹; de altminteri, G. Istrate (1950) citează o atestare veche a lui *păcurar*³⁰.

Termenul, care face parte din aria semantică a păstoritului, apare încă destul de frecvent în unele graiuri de tip ardelenesc (în special în nordul Transilvaniei, TDRG), dar și în Oltenia (Scriban).

Fără îndoială că regresul în care se găsește actualmente substantivul *păcurar*, chiar în ariile unde altădată era singurul cuvânt cunoscut pentru respectiva realitate³¹, se datorează presiunii din partea sinonimelor *păstor*, apoi *cioban*, care au intrat în grai prin limba literară (primul, mai vechi, pe filieră religioasă). În al doilea rând, în zona din imediata vecinătate a Moldovei, la înlăturarea treptată a lui *păcurar* în beneficiul lui *cioban* a concurat și influența graiurilor moldovenești³². Cu toate acestea, *păcurar* nu a făcut decât să se refugieze în vocabularul pasiv, practic oricare vorbitor fiind în măsură să-l decodeze: [*păcura* ɪ̯ i̯ / *șoba* ʃ] (P17), și mai este încă folosit de subiecții mai conservatori: [*primări* i̯ / *ale* / *stăpîn* d / *păcura* ɪ̯ / *ș*] (IMa3).

pedestru, *adj.* 1. Șchiop, olog. 2. Slab, debil.

În privința etimonului, s-a propus lat. *pedēster*, *-ēstris* (admițând intrarea recentă în limbă a cuvântului – DLR, Scriban, CADE); O. Densusianu³³ consideră că am putea presupune un **pedēster* care ar justifica actuala formă fonetică, CDER propune lat. *pēdestrem*, iar T. Teaha³⁴ aduce în discuție posibilitatea ca termenul să fi fost influențat în structura sa fonetică de un alt cuvânt, de exemplu *pedeapsă*.

Ca urmare a faptului că *pedestru* prezintă un *d* neprefăcut în *z*, unele surse (TDRG, Scriban) îl consideră, dacă nu un element neologic, cel puțin nu moștenit. Totuși, răspîndirea termenului într-o arie conservatoare din punct de vedere lexical, precum și mulțimea de sensuri pe care acesta le-a dezvoltat sînt tot atîtea argumente la care apelează alte lucrări (CADE, DEX, DM, CDER) pentru a susține faptul că avem de-a face cu un termen moștenit din latină. De altfel, chiar dacă este vorba despre un împrumut, acesta trebuie să fie timpuriu, din moment ce găsim termenul atestat deja la jumătatea secolului al XVI-lea³⁵.

Aria de răspîndire a termenului cuprinde, în afară de Banat și Transilvania (DLR, CADE), și puncte din Crișana și Maramureș (ALR II/I, h.115; ALRM I/I, h. 97). În Transilvania, aria lui *pedestru* definește o fișie care pornește din Apuseni, continuă cu zona Turda-Cluj și ajunge în zona de nord-est (Bistrița-Năsăud)³⁶. Înregistrat mai întîi de Șt.

²⁹ G. Istrate (1981, p. 66) aducea în discuție, ca explicație a cvasi-absenței termenului în literatura veche, posibila „lipsă de preocupare a cărturarilor de atunci pentru domeniul păstoritului căruia îi aparține *păcurar*”.

³⁰ „Și Avel fu **păcurariu**” (*Palia de la Orăștie*, 23/18, cf. DLR). În perioada Școlii Ardeleni, cuvîntul se bucură de un interes crescînd, care se datorează, fără îndoială, preferinței reprezentanților acestui curent pentru cuvintele de origine latină (Gh. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, II, 328/12; P. Maior, *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*, 265/15; I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*, 364, cf. DA).

³¹ La P. Galan (1906) este singurul care apare din întreaga serie sinonimică (de ex.: „Cifor Strugariu era păcurar în Lala”, p. 6).

³² Vezi G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 197).

³³ 1961, I, p. 59-60.

³⁴ 1961, p. 113.

³⁵ În *Apostolul popii Bratu* (cf. G. Istrate, 1981, p. 26).

³⁶ Așa cum rezultă din harta 27 alcătuită de S. Pușcariu (1940).

Pașca și semnalat, printre alții, de E. Petrovici³⁷ și S. Pușcariu³⁸, termenul cunoaște, în afara sensului primitiv de ‘(om) care are un defect fizic’, și pe acela de ‘amărît, necăjit’ doar în zona Hațegului³⁹.

În aria de care ne ocupăm, cuvîntul prezintă două sensuri (ca în DLR, Scriban, CADE; la D. Șandru⁴⁰, apare menționat doar al doilea), ambele implicînd ideea de debilitate fizică (vezi *supra*), dar este foarte rar: astfel, el nu apare deloc în textele pe care le-am înregistrat, iar în chestionar a putut fi pus în evidență doar prin întrebare directă. În afara inf. Ro1, toți subiecții principali au fost în măsură să ofere cel puțin unul dintre sensurile menționate.

scădere, s.f. Neplăcere, aspect deranjant.

Derivat al verbului (*a*) *scădea* (DLR), substantivul *scădere* este însoțit în dicționare de mențiunea „învechit” (DLR; cf. Scriban, unde apare s.v. *scădere* ‘vătămare’, cu precizarea „vechi”).

Termenul era bine reprezentat în limba veche⁴¹, unde apărea mai ales cu primul sens consemnat de DLR, acela de ‘pieire, dispariție’.

Scădere este cunoscut în aria anchetată de noi cu un sens întru cîtva diferit de cel înregistrat de Pașca (‘ofensă’); DLR îl consemnează (și) cu sensul notat de noi, pe care îl consideră o extensie semantică a sensului ‘pieire, dispariție’ (!). În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, el se întîlnește foarte frecvent (și nu doar în vorbirea subiecților mai conservatori), în schimb nu apare decît la singular (vezi *supra*, punctul a) și este utilizat aproape exclusiv în contextul verbului *a avea* (vezi *supra*, punctul e): [*și se scād[] i [] a [] i []*] (Re4).

sfetea⁴², s.f. (În expr.) *A ține (ceva) de sfeteală* ‘a ține la loc de cinste’.

Termenul este un derivat al verbului (de obicei) pronominal *a (se) sfeti* ‘a (se) arăta, a (se) manifesta’ (<sl.v. *svētiti, svitēti, svietiti* ‘a arăta’, DLR, CADE, CDER, Scriban, TDRG). Legătura semantică, nu prea evidentă la prima vedere, devine mai clară dacă avem în vedere faptul că *a ține la loc de cinste* înseamnă, în ultimă instanță, ‘a ține pentru *a arăta* (altora)’ (să precizăm și faptul că DLR înregistrează termenul *sfetire*, cu sensul 1. de ‘arătare, manifestare, revelare’).

Substantivul *sfeteală* apare în aria de care ne ocupăm numai în expresia consemnată, iar dicționarele și glosarele regionale nu îl înregistrează.

De bună seamă că substantivul *sfeteală*, actualmente în regres în aria Someșului superior (din moment ce el nu apare niciodată izolat), era în trecut mai bine cunoscut, chiar cu sensul propriu, dacă avem în vedere faptul că face parte dintr-o familie lexicală, în care intră în primul rînd termenul-bază *a (i se) sfeti*, cu sensurile: 1. (La jocul de cărți) *A da cărțile pe față, a i le arăta partenerului de joc* (sens „vechi”, cf. Scriban⁴²). 2. (În expr.) *A i se sfeti* ‘a reuși, a izbuti’ („învechit și regional”: DLR consemnează o atestare din Frata, Turda). După lucrările lexicografice mai importante, expresia, construită pe aportul semantic al verbului *a sfeti*, este „învechită și regională” (DLR). Interesant este că graiul

³⁷ 1941 a și 1941 b.

³⁸ 1940, p. 339.

³⁹ O. Densușianu (1915, p. 328).

⁴⁰ 1938, p. 180-181.

⁴¹ „Că **scădearea**-i pre firea năravului iaste și sănătatea” (Coresi, *Carte de învățătură*, 276, cf. DLR), „[...] sultan Suleiman [...] cu oastea sa [...] multă pradă și **scădere** făcînd țării” (Grigore Ureche, cf. CADE).

⁴² „[...] era să vină un pașă la Moldova, că de domnie **nu se sfetea** nime” (Nicolae Costin, cf. CADE).

studiat de noi cunoaște o expresie sinonimică, pe care o invocăm, dincolo de cvasi-identitatea semantică cu sintagma înregistrată, pentru faptul că poate să furnizeze indicii clare în privința semantismului acesteia: este vorba despre *a i se arăta*, în care s-a produs o operație de substituție, între termenul vechi al cărui sens începea să se piardă, și sinonimul său mai nou: [no ă/ă/ă nu s-o sfet ă/ă/ă] (și, în continuare, la semnalele nonverbale ale anchetatorului care mima că nu a înțeles cuvântul) nu s-o arăta ă] (§2). Ambele expresii se află în legătură cu actul de divinație, cu sfera premoniției, *a i se arăta* sau *a i se sfeti* însemnând, în ultimă analiză, ‘a avea semne favorabile’.

Cu toate că în prezent vorbitorii nu ar putea identifica sensul cuvintelor *sfeteală*, *a sfeti* (în afara utilizării lor specializate, condiționate de context; cf. *supra*, punctul e), când sînt chestionați în legătură cu expresiile menționate, ei le identifică fără probleme echivalentul semantic.

sîi, vb. Refl. A se jena.

Verbul *a se sîi* este descendentul sl.v. *svĕniti sen*, *svĕniti sen* cu același sens (DLR, Scriban, CDER).

Atestările din limba veche ale termenului sînt destul de numeroase⁴³.

Verbul *a se sîi* circulă în Moldova (CADE, TDRG, CDER) și în Transilvania de nord cu sensul de ‘a se jena, a se sfii’ (vezi repartiția termenului în ALR II sn, 3, 728/551, 784), ceea ce ne face să credem că termenul menționat nu este decît o variantă fonetică ce a circulat o vreme în paralel cu forma astăzi literară *a se sfii*, căzînd ulterior în desuetudine (vezi DLR, care îl consemnează s.v. *sfii*, cu precizarea că forma înregistrată de noi este „învechită și regională”; cf. Scriban, care însoțește forma fonetică *siesc* de mențiunea „vechi”, și CADE, unde forma este considerată a fi pur și simplu regională, circulînd în Moldova).

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, termenul este cunoscut și utilizat practic de toți vorbitorii (chiar de către cei pe care i-am identificat ca fiind mai deschiși influențelor limbii literare, de pildă SB4: [do ă/ă nu sîi ă/ă/ă noi ă/ă/ă]).

stîlpa, s.f. Creangă, ramură (de obicei mai groasă) de copac.

Etimonul este, după Scriban, bg. *stîlpar*, iar după CADE, lat. **stîrparia*, influențat de *stîlp*; cît despre DLR, acesta trimite la *stîlp*. Toate lucrările noastre lexicografice îl consideră un cuvînt învechit (Scriban, „vechi”; DLR, „învechit și popular”).

Substantivul *stîlpare*, destul de răspîndit în limba veche⁴⁴, apare astăzi cu totul sporadic, ALR înregistrîndu-l în doar trei puncte din Brașov, Suceava și Hunedoara (ALRM II, 1, h. 261; vezi și ALR I, h. 926); cu toate acestea, cuvîntul este cunoscut și în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare (unde l-am identificat doar pe baza chestionarului, nu și în textele înregistrate), aici făcînd parte, ce-i drept, din vocabularul pasiv al vorbitorilor⁴⁵. Informația referitoare la specializarea cuvîntului (vezi *supra*, c) pentru a desemna [crănz ă/ă i ă/ă/ă ni ă/ă mai ă/ă/ă] ne-a fost oferită de informatorul F1 și a fost confirmată de alți subiecți (L2, M3). În unele „subarii” ale zonei anchetate și la mulți vorbitori (în special la cei mai tineri, aflați în contact cu limba literară, dar și la cei mai în vîrstă), cuvîntul nu mai este cunoscut și folosit decît în sintagme de tipul [stîlpa ă/ă d ă/ă]

⁴³ „[...] s-au **sîit** a merge împotriva leșilor” (M. Costin, *O.*, p. 167), „Răutăț să facă și nu să **sîieste**” (Dosoitei, *Ps.V.*, p. 243).

⁴⁴ „[...] **stîlpări** mai înghimpoase” (*Cuvențe den bătrîni*, I, 390/29, cf. DLR). Cuvîntul apare și la Dosoitei: „[...] **stîlpări** de masline” (*Ps.V.*, p. 939).

⁴⁵ Vezi G. Istrate (1981, p. 66-68).

măr] (pe care M1 o cunoaște, dar nu o mai poate decoda) sau [stîlpăr¹la po¹m] (pentru al cărei sens IMi2 ezită). Iată deci un tablou destul de cuprinzător de semne critice care indică „arhaicizarea” termenului în chestiune (vezi, în afară de punctul c, deja menționat, punctele b, e, f).

trăisti, s.f. (pl.) Slujbă religioasă care se ține în Săptămîna Patimilor.

Cuvîntul este de origine slavă, provenind din sl.v. *strastī* ‘patimi’ (DA, cf. Arvinte, Gl.; Scriban, s.v. *straste*; CDER, s.v. *straste*).

Dicționarele și glosarele regionale semnaleză conservarea termenului în ariile menționate mai sus: în zona Blajului⁴⁶, în părțile Orăștiei (Lex.reg. II), în Bistrița-Năsăud⁴⁷ sau în Maramureș⁴⁸ (TDRG; DLR, s.v. *straste*, înregistrează acest sens ca fiind arhaic, dispărut). La Scriban s.v. *straste*; Coman, Gl.d., s.v. *traste*; Lex. reg. II s.v. *trastie*, *traistă*; Cihac s.v. *trastie*, cuvîntul este înregistrat doar cu sensul originar, acela de ‘patimi, suferințe’.

Termenul este uzual, în forme fonetice diferite și cu sensurile înregistrate, în aria sud-vest (*trăștie*) și nord-est ardelenescă (*trăisti*, *trăste*), dar și în Maramureș, unde apare ca în limba veche (*straste*)⁴⁹.

Substantivul *trăisti*, aparținînd terminologiei religioase, este cunoscut în graiul de pe valea Someșului Mare mai ales de către vorbitorii mai în vîrstă (și este utilizat aproape exclusiv de către aceștia; vezi *supra*, punctul b). Forma este explicată de V. Arvinte (Gl.) prin contaminarea cu substantivul *traistă*. Interesantă este explicația dată de L2: slujbele din Săptămîna Patimilor se numesc *trăisti* întrucît rememorează suferințele lui Iisus Cristos atunci cînd acesta [o foz bătu] cu trăi¹st[‘trestii’] (cf. *supra*, punctul h). Coliziunea omomonimică se limitează la termenul menționat și nu cuprinde și pluralul substantivului *traistă*, care are forma *straistă/ străiți*.

val, s.n. 1. Lucru, treabă. 2. Necaz.

Cuvîntul *val* este descendentul sl.v. *valū* ‘val, talaz’ DLR, CADE, Scriban, CDER), fiind considerat în dicționare „vechi” (CADE, Scriban) sau „învechit și popular” (DLR).

Substantivul *val* era mai bine reprezentat în lexicul limbii vechi decît în cel actual; o altă diferență față de lexicul graiului de care ne ocupăm ar fi atenuarea treptată a componenteii semantice negative a cuvîntului⁵⁰, dacă avem în vedere că primul sens are o circulație mai largă, acesta fiind și sensul comun pentru întreaga familie lexicală.

Cuvîntul intră într-o serie de sintagme, și ele învechite din perspectiva limbii literare (cf. DLR, expresii comunicate din Năsăud), dar prezente în graiul de pe valea superioară a Someșului: *a avea val* ‘a avea neplăceri’⁵¹, *a face val (cuiva)* ‘a pricinui (cuiva) neajunsuri’: [las-o-m pa¹șe// că nu¹o¹ave¹va¹cu i¹IMi4]⁵².

⁴⁶ V. Frățilă, 1987, p. 88.

⁴⁷ G. Istrate (1950, p. 287-289); G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 213), V. Văsieșiu (1996, p. 144-145).

⁴⁸ G. Istrate (1950, p. 287-289); cf. O. Densușianu (1961, II, p. 338).

⁴⁹ „Și rădică-me den groapa **strastilor**” (*Psalt.* 75/13, cf. DLR).

⁵⁰ În limba veche, sensul lui *val* era acela de „dificultate, adversitate, necaz, zburcium”: „[...] moartea iaste odihnă omului, că treace [...] din **valuri** în liniște” (*Cuvînt de înmormîntare*, 2^x, cf. *Crestomația*, p. 208).

⁵¹ Care apărea ca atare și în limba veche: „[...] vindea tot cu preț și de nime **nici un val nu avea**” (Muste, în *Letopiseșile țării Moldovii*, cf. CADE).

⁵² A doua expresie nu apare în textele noastre, însă o cunoaștem din graiul de acasă și știm că este destul de frecventă și cu certitudine înțeleasă de toți vorbitorii.

În graiul de pe valea Someșului Mare, familia lexicală a lui *val* este destul de bine reprezentată și are un statut relativ solid (ea nu este afectată practic de nici unul dintre mărcile menționate *supra*, a-h), pe lângă substantivul menționat apărând verbul *a se învălui* ‘a fi foarte ocupat, a avea multe treburi pe cap’: [atá ‘ațita’ sã mai *m* *v*ălui *cu* tă fe *cu*] (M2), [mã tãt *m* *v*ălui *cu* pu *i* *ș* *d*] (Ro1), precum și participiul adjectivat *învăluit*, -ă „ocupat, aferat”: [no *ș*-ești *a*șa *m* *v*ălui *ș*ă?] (IMa1). Lucrările lexicografice consemnează de obicei substantivul, mai rar verbul și niciodată adjectivul; oricum, sensul înregistrat de noi, comun familiei lexicale care pornește de la cuvântul de bază *val*, nu apare niciodată; singurul sens mai apropiat cu care putem face comparația fiind ‘a se sili’, despre care autorii DLR consideră că este „învechit, dispărut din limbă”.

Lista ar mai putea continua cu termeni ca *a adăvăsi* (și *adăvăsit*), *agest*, (*a*) *ajuna*, *alean*, (*oai*) *aplecătoare* ‘care alăptează’, *balț*, *barz*, *blem*, *corn* ‘căprior (la case)’, *gută* ‘apoplexie’, *haznă*, *ine* (și *inos*), (*a se*) *istrăvi*, *păioară*, *vintr*, *vipt*, *zgău* etc., dar nu intră în intențiile noastre să epuizăm posibilele exemple de arhaisme și cuvinte învechite pentru sistemul limbii, care în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare sînt încă în circulație⁵³.

2.2. Arhaisme locale

Termenii, sintagmele, sensurile care intră în categoria arhaismelor locale, precum și termenii, sintagmele, sensurile cărora li s-ar putea atașa epitetul de „învechite” sînt, după cum am mai spus, dificil de inventariat; totuși, o serie de lucrări lexicografice (îndeosebi dintre cele mai vechi) le consemnează, nediferențiat (arhaic/ învechit), de obicei cu precizarea „regional”; ele pot apărea apoi în unele culegeri de texte folclorice; pe de altă parte, informații substanțiale și valoroase se obțin prin chestionare, eventual chiar prin înregistrări de texte (în cazul arhaismelor, doar în cadrul unor sintagme).

Există mai multe categorii de termeni, sintagme, sensuri învechite/ arhaice, delimitate în funcție de criteriile formulate anterior (vezi *supra*, 2, și în special punctele a-h), într-o clasificare stratificată, mergînd gradat de la straturile de lexic arhaic, practic inaccesibile locutorilor, pînă la cele mai recente categorii de cuvinte învechite, ale căror mărci ale căderii în desuetudine se reduc la descompletarea paradigmei (vezi *supra*, punctul a) și la utilizarea lor restrînsă din ce în ce mai mult la generațiile mai în vîrstă (vezi *supra*, punctul b). Prin tratamentul aplicat arhaismelor locale (în marea lor majoritate rezultatul unor influențe aloglote, maghiare sau germane-săsești), graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se înscrie într-o tendință generală la nivelul graiurilor populare, aceea de uniformizare, sub influența nivelatoare a limbii literare⁵⁴.

2.2.1. Cuvinte/ construcții învechite ±actualizate/ +decodeate. Folosite încă de majoritatea vorbitorilor (mai cu seamă de cei mai conservatori), cuvintele din această categorie cedează terenul în fața perechilor lor sinonimice din limba literară: *bado* *cutie*; *ba* *dor/stîlp*; *a căpăra* *junghia* *ci* *pcă/dante* *ș*; *a cutrului/a scotoci*; *dehilin* [*d’ecîlîn*]/*se* *parat*; *a demica* *mărunți*; *făgădău/bufe* *bar*; *fo* *dor/volăna* *ș*; *a se forgătui/a se grăbi*; *găliți/anima* *ș*; *hăiza* *ș* *acoperiș*; *a (se) hătrăși/a pierde*, respectiv *a se strică de cap*; *ho* *ș* *gălăgie*; *înțina* *ș* *impulsiv*⁵⁵; *mărhăi/vite*; *mo* *ș* *muș/murda* *ș*;

⁵³ Pentru această caracteristică a graiurilor ardelenesti, precum și pentru alte exemple, vezi și *Tratat*, p. 383.

⁵⁴ Așa-numita „forță *intercourse*” de care vorbea Saussure (v. și *supra*, nota 5).

⁵⁵ Informatorul F1 nu a putut să ne furnizeze corespondentul din grai al acestui neologism; mărturisind că știe că așteptăm altceva de la el, un cuvînt de altfel folosit de comunitatea lingvistică din care face parte, conchide că, de cînd cu *televizo* *ș* *a*, a început să vorbească „altfel”.

nap, pîrcio□/carto□; nînge□/neg; părăda□/să/ro□ie; ploie□/umbre□; pra□/văt/apropie□; a prăda□/a vărsa□ (d. lichide); a pufului/a curăța□ răghită/ridiche; reve□/turi/scanda□; rîză/cîrpă; șfe□/hăl/chibri□, a ticăzui/a curăța□ a se zbocoti/a ba□ (d. inimă) etc.

Interesantă este situația dubletelor etimologice, formate din cîte un termen din fondul lexical tradițional (și aparținînd categoriei *a* de cuvinte învechite), de obicei de origine germană sau maghiară, și un termen intrat în grai mai recent, pe filiera limbii literare. Astfel, cuvinte ca *părăde* (< germ. *Parade*, magh. *paráde*, cf. DLR), *maistăr* (< germ. *Meister*, cf. DLR), *maltăr* (< germ. *Malter*, cf. DLR), *mode* (< germ. *Mode*, magh. *móde*, cf. DLR), *tălani*⁵⁶ (< germ. *Talent*, cf. DLR) sînt concurate de termenii romanici *paradă*, *maistru*, *mortar*, *modă*, *talent*, care au intrat în grai pe filieră literară. Altădată mult mai frecvente, unele dintre cuvintele vechi din cadrul perechilor etimologice se refugiază în structuri fixe (vezi *supra*, punctul e), de tipul *sanie de părăde* ‘sanie de plimbare, comodă și bogat împodobită cu covoare țesute’, *cameră de părăde* ‘camera curată, de oaspeți’. În al doilea rînd, același termen, aflat în regres, a început să fie înlocuit cu alte cuvinte, în baza atracției paronimice (vezi *supra*, punctul g). Astfel, secvenței *în părăde* din versurile: „Ș-așa-s clăile-nșirate/ Ca cătanele-*n părăde*” (Ilva Mare, 1931)⁵⁷ i se substituie, prin etimologie populară, o formă pur fantezistă, izolată, adjectivul *împărate* (simțit probabil ca avînd sensul ‘împărătești’): „Ș-așa-s clăile-nșirate/ Ca cătanele-*mpărate*” (Poiana Ilvei, 1987)⁵⁸.

La rîndul lor, în condiții de polimorfism (vezi *supra*, 1.2), sinonimele mai cunoscute atrag în sfera lor termenii mai vechi: astfel, în locul lui *mode*: „Și vo zăce fișiorași/ Să ne-nvîrtă pi su mîină/ C-așa-i *modia* la cunună” (Poiana Ilvei, 1987)⁵⁹ apare cuvîntul *rînd* ‘obicei’: „Și vo zășe fișiorași/ Să ne-nvîrtă pi su mîină/ C-așa-i *rîndu* la cunună” (Leșu, 1987)⁶⁰.

2.2.2. Cuvinte/ construcții învechite – *actualizate*/ *decodate*. Unei prime subclase de arhaisme locale care nu se mai folosesc din cauza concurenței cu sinonimele literare: *boreasă/nevastă*, *budelarăș/portofel*; *a se libovi/a se distra*; *ghezăș/tren*; *a gomoni/a gînguri* (despre copiii mici): *gureț/dîmb*; *fligăr/ochi (de geam)*; *a se prevești/a se suprapune*; *sălaș/sicriu*; *strujeluță, strujică/felie* (de pîine); *șpur/(copil, băiat) din flori*; *a se tălălui/a se înțelege, a cădea la învoială*; *țiptărește/domnește*; *vășcălan/făraș*; *vernica/cearșaf*; *hetică/tuberculoză* sau chiar regionale: *togmală/credință* ‘logodnă’; *ticlazău/călcător* ‘fier de călcat’; *jumătăți/păpuci*; *oiagă/glajă*; *hîlbură/hîlboană*; *hîgă/bai* etc. i se adaugă o alta, unde se încadrează termenii a căror învechire se poate explica referențial: fie realitatea la care trimiteau a dispărut, astfel că, treptat, au început să dispară și termenii care desemnau respectiva realitate: (*terc* ‘petrecere cu mîncare și băutură la care participau și părinții alături de tineri’; *bere* ‘petrecere organizată la începutul cișlegilor, la ieșirea din postul Crăciunului’), fie contextul socio-cultural care le-a generat (în cazul de față administrația austro-ungară și contextul cultural al acelei epoci) s-a schimbat radical, nemaifiind de actualitate: *solgăbirău* ‘viceprimar’ (< magh. *szolgabíró*); *birău* ‘primar’ (< magh.

⁵⁶ Substantivul *tălant* are cu totul alt sens decît perechea sa etimologică din limba literară, desemnînd vicii, trăsături negative.

⁵⁷ Vezi *Cununa* (1988, p. 215).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 229.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 230.

biro); *bărbunc* ‘dans bărbătesc, constând în executarea de către toți participanții în același timp a unor sărituri cu sau fără bătăi din palme sau pe carîmbul cizmei’ (< germ. *Werbung* ‘recrutare’); *urlab* ‘permisie’ (< germ. *Urlaub*); *bild* ‘poză, fotografie’ (< germ. *Bild*); *hozândroage* ‘bretele (la pantaloni)’ (< germ. *Hosentrager*) etc.

Unii dintre acești termeni învechiți apar din ce în ce mai frecvent aproape exclusiv în sintagme (vezi *supra*, punctul e), unde sensul lor nu mai este decodat decât cu aproximație: IMA2 nu știe ce înseamnă *chepeneag* ‘haină groasă’ (termenul nu este cunoscut nici de PII, IMI1, Ro1, F1, Re1 etc.), dar își amintește zicala: [du pã plo /li d/ kã pen d/ g/ du pã so /re clo /f/ în cap/ la “On om care să-mbra /d/ ai /u/ r/ d/ (adică nepotrivit cu vremea)].

2.2.3. Arhaisme locale –actualizate/ –decodate. Acest tip de cuvinte fie au dispărut fără urmă (în care caz este cu neputință să le identificăm), fie s-au refugiat în structuri stabile care păstrează ceva din sensul termenului actualmente arhaic pe baza căruia s-au construit: *ca jămnea* ‘care este foarte moale’, *ca sporgația* ‘care este foarte acru’, *atîta sări* ‘atît de puțin, doar atît’, *a se pune pe răpușie* ‘a face întrecere la lucru, a lucra într-un ritm foarte susținut’, *a bate ștaierul* ‘a umbla fără rost’, *de dîra cuiva* ‘la insistențele (cuiva)’, *a-i fi hia* ‘a avea nevoie, a-i trebui, a simți lipsa’, *a umbla hatra* ‘a pierde vremea, a umbla fără rost’, *într-un mondur*⁶¹ ‘în același fel, în mod uniform’, *a-și lua mândășul* ‘a-și lua gîndul, a-i pieri speranța’, *ca tocila* ‘care este murdar’, *cum îi helgea* ‘care este de un alb strălucitor’, fie s-au fixat în nume topice inițial nearbitrare, actualmente imposibil de decodat pentru marea masă de locutori: Poiana Căstăi⁶² (*căstău* ‘spînzurătoare’), Colun (*colun* ‘măgar sălbatic’), La Zăpode (*zăpod* ‘podiuș, platou’), Poiana cu Tîrsoci (*tîrsoc* ‘plantă din flora spontană montană, cu frunze late și aspre’). O dovadă și mai palpabilă că legătura cu semnificatul s-a pierdut este „alterarea” care le afectează (vezi *supra*, punctul f): astfel, toponimul *Poiana cu Tîrsoci* este tratat ca și cum ar fi construit prin juxtapunerea a două substantive la N, dacă avem în vedere faptul că majoritatea locutorilor de pe valea Ilvei îl cunosc sub forma [poi /d/ na cotîrso /s/] (LI3).

Lista de sigle și abrevieri bibliografice

A. Lucrări ilustrative

- ALR I: *Atlasul lingvistic român*, partea I, vol. I, *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, de Sever Pop, Cluj, 1938; vol. II, *Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea*, de Sever Pop, Sibiu – Leipzig, 1942.
- ALR II: *Atlasul lingvistic român*, partea a II-a, vol. I, A. *Corpul omenesc...*; B. *Familia...*; C. *Casa...*, de Emil Petrovici, Sibiu – Leipzig, 1940.
- ALR II s.n.: *Atlasul lingvistic român*, partea a II-a, serie nouă, de Emil Petrovici; vol. I–VII, București, 1956–1972.
- ALRM I: *Micul Atlas lingvistic român*, partea I, de Sever Pop, vol. I, Cluj 1938, vol. II, Sibiu – Leipzig, 1942.
- ALRM II: *Micul Atlas lingvistic român*, partea a II-a, de Emil Petrovici, vol. I, Sibiu – Leipzig, 1940.
- Arvinte, St.l.Fac.: V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia 1688, în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars

⁶¹ *Mondurul* era uniforma militară, în Austro-Ungaria.

⁶² În Poiana Căstăi sau Poiana Căstăuarului (de pe teritoriul comunei LI) se făceau în perioada administrației austro-ungare execuții prin spînzurare. Toponimul este atestat la 1778 în planurile austriece ca *Pojana A Kasteilor* (informația ne-a fost oferită de prof. D. Moldovanu, de la Catedra de limbă română a Universității „Al.I. Cuza”, Iași), ceea ce implică o formă mai veche *acăstău* <*akasztó*, cu contragere vocalică (*Poiana Acăstău* > *Poiana Căstăi*) sau o falsă analiză (*a* este perceput ca prepoziție: *Poiana Acăstăi* > *Poiana a Căstăi* > *Poiana Căstăi*).

- I, *Genesis*, Iași, 1988.
- Arvinte, *Gl.*: V. Arvinte, D. Ursu, M. Bordeianu, *Glosar regional*, București, 1961.
- CADE: I.-A. Candrea, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, partea I, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, București, 1931.
- CDER: A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, 2002.
- Cihac: A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, Frankfurt, Berlin, București, vol. I, 1870; vol. II, 1879.
- Coman, *Gl.d.*: P. Coman, *Glosar dialectal*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare”, seria a III-a, tom IX, București, 1939.
- Costin, O.: Miron Costin, *Opere*, ediția P.P. Panaitescu, București, 1958.
- Crestomația*: Emanuela Buză, Magdalena Georgescu, Alexandru Mareș, Florentina Zgraon, *Crestomația limbii române vechi*, București, 1994.
- Cununa: Cîntecele cununii*, București, 1988.
- CV: *Cum vorbim*, revistă pentru studiul și explicarea limbii, București, I 1949 și urm.
- DA: /Academia Română./ *Dicționarul limbii române*, București; I/I, literele A-B, 1913; I/II, litera C, 1940; II/I, literele F-I, 1934; II/II, fasc. I (J-lacustru), 1937; II/III (ladă-lojniță), s.a.
- DEX: /Academia Română./ *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, 1996.
- DGSL: Angela Bidu-Vrânceanu, Cristina Călărășu, Liliana Ionescu-Ruxândoiu; Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*, București, 1997.
- DLR: /Academia Română./ *Dicționarul limbii române* (serie nouă), București: VI, litera M, 1965-1968; VII/1, litera N, 1971; VII/2, litera O, 1969; VIII/1-5, litera P, 1972-1984; IX, litera R, 1975; X/1-5, litera S, 1986-1994; XI/1, litera Ș, 1978; XI/2-3, Litera T, 1982-1983; XII/1, litera Ț, 1994; XII/2, litera U, 2002; XIII/2, litera V (venial-vizurină), 2002.
- DLRLV: Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, București, 1987.
- DM: *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958.
- Dosoftei, *Ps. V.: Psaltirea în versuri* (1673), ediție critică de N.A. Ursu, Iași, 1974.
- Dosoftei, V.S.: *Viața și petrecerea svinților... cu poslușeniia a smereniei noastre a lui Dosoftei, Mitropolitul Sucevei*, vol. I-IV, Iași 1682-1687.
- Frâncu-Candrea: Teofil Frâncu, George Candrea, *România din Munții Apuseni (Moșii)*, București, 1888.
- Galan, P. (1906), *Istoria parohiei Ilva Mare*, Bistrița.
- Gaster, M. (1891), *Chrestomație română*, Leipzig-București, vol. II.
- Lex. reg. II: *Lexic regional*, București, 1967.
- Papahagi, T. (1925), *Graiul și folclorul Maramureșului*, București.
- Pașca: Ș. Pașca, *Glosar dialectal*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare”, seria a III-a, tom IV, București, 1928.
- Scriban: A. Scriban, *Dicționarul limbii române*, Iași, 1939.
- Șăineanu: L. Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, ed. a II-a, Craiova, 1908.
- Șezătoarea: „Șezătoarea”, director A. Gorovei, Fălticeni, 1892 și urm.
- TDG-BN: *Texte dialectale și glosar. Bistrița-Năsăud*, publicate de Maria Marin și Marilena Tiugan, București, 1987.
- TDRG: H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I-III, București, 18903, 1911, 1924.
- Țiplea: A. Țiplea, *Poezii populare din Maramureș*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare”, seria a III-a, București, 1906.
- B. Bibliografie lingvistică**
- Cazacu, B., *Limbă vorbită, limbă scrisă, stil oral*, în *Studii de poetică și stilistică*, București, 1966, p. 29-37.
- Coseriu, E., *Introducere în lingvistică*, Cluj, 1995.
- Coșeriu, E., *Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică*, Chișinău, 1994.
- Densusianu, O., *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
- Densusianu, O., *Istoria limbii române*, vol. I-II, București, 1961.
- Dubois, J./ Mathé, G./ Guespin, L./ Marcellési, J.-B./ Mével, J.-P., *Dictionnaire de linguistique et des*

- sciences du langage*, Larousse, 1994.
- Enciclopedie: M. Sala (coord.), *Enciclopedia limbii române*, București, 2001.
- Frățilă, V., *Lexicologie și toponimie românească*, Timișoara, 1987.
- Gillieron, J., *La faillite de l'étymologie phonétique*, Paris, 1919.
- Istrate, G., *Note de lexicologie română*, în SCL, I, 1950, p. 287-289.
- Istrate, G., *A(leș), (a)leșui, (a)leșuire, (a)leșuitor, leșnic, leșuală, leșuitoră*, în LR, nr. 3 (număr omagial Al. Graur, 80 de ani), 1980, p. 227-229.
- Istrate, G., *Originea limbii române literare*, Iași, 1981.
- Istrate, G., *Arhaism și regionalism*, în *Studii de dialectologie*, Timișoara, 1984, p. 133-141.
- Istrate, G./Turculeț, A., *Cercetări dialectale în județul Bistrița-Năsăud*, în FD, VII, 1971, p. 189-227.
- Meillet, A., *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. II, Paris, 1948.
- Petrovici, E., *Transilvania, vatră lingvistică a românismului nord-dunărean*, în „Transilvania”, nr. 2, 1941, p. 102-106 (= 1941a).
- Petrovici, E., *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș*, în „Transilvania”, nr. 8, 1941, p. 551-558 (= 1941b).
- Petrovici, E., [recenzie] G. Reichenkron, *Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slavistik*, în DR X, nr. 1, 1941, p. 124-125 (= 1941c).
- Pușcariu, S., *Limba română*, vol. I. *Privire generală*, București, 1940.
- Rosetti, Al., *Istoria limbii române*, vol. IV. *Româna comună*, vol. V. *Limbile vecine: maghiara, ucraineană, polonă, slovacă, albaneză, bulgară, sârbă-croată. Expansiunea limbii române*, vol. VI. *Istoria limbii române din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1966.
- Saussure, F. de, *Curs de lingvistică generală*, Iași, 1998.
- Șandru, D., *Enquêtes linguistiques du laboratoire...* (District de Năsăud), în BL, VI, 1938, p. 173-230.
- Teaha, T., *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961.
- Tratat: V. Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984.
- Tuaillon, G., *Comportements de recherches en dialectologie française*, Paris, 1976.
- Văsieșiu, V., *Graiul năsăudean*, Tîrgu-Mureș, 1996.
- Vulpe, Magdalena, *Subordonarea în frază în dacoromâna vorbită*, București, 1980.
- Zugun, P., *Lexicologia limbii române*, Iași, 2000.